

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

«Deutsche Hilfsbünde für Armenien»

ԳԵՈՐԳ ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

ՈՐ ԲԱՆՈՑՆԵՐ

ԲԵՐԼԻՆԻ ԿՈՄԻՏԷՆԻ ՈՐԶԱՆՈՑՆԵՐԸ ²

Որ քաղաքում	հիմնարկութիւններ	որբերի թիւը
Ուրֆայ (Տաճկաստ.)	5 որբանոց, 1 արհեստանոց, 1 հիւանդանոց բնակիչների հա- մար, 1 մասնաւորապէս որբա- նոցի զաւակների համար և 1 շէշապուռ:	300 որբ
Գիարբէքիւր (Տաճկ.)	1 որբանոց	120
Ուրմիայ (Պարսկաս.)	1 »	80
Խոյ (Պարսկաստան)	1 »	136
Ռուշուկ (Բուլղար.)	1 »	20
Վարնա (Բուլղ.)	Մտադրութիւն կաշ քանաւ որբերի մի ապաստարան:	

ԸՆԴԱՄԷՆԸ . . . 654 որբ

¹ Տես «Մուրճ» 1899, № 11-12:

² Թւերը քաղուած ենք Բերլին—Կենդրոնի օրգանից. «Aus der Arbeit des armenischen Hilfswerks». Now. 1899 էջ 1.

Փրանկֆուրտի որքանոցները (ընդուն էլ Տաճկաստանում)

Որտեղ	Հիմնարկումիւններ	Որքերի թիւը
Բեքեկ (Պոլսի մօտ)	1 որբանոց	95 աղջիկ
Մեսսերիյ	4 որբանոց, մի հիւանդանոց և մի ապաստարան ալրի և հիւ- ւանդանոց կանանց համար:	155 տղայ 121 աղջիկ
Հիւսեննիկ	3 որբանոց	10 տղայ 31 աղջիկ
Պիրջենջ	2 որբանոց	40 տղայ 12 աղջիկ
Պալու	4 որբանոց	80 տղայ 70 աղջիկ
Մարաշ	3 որբանոց և 1 արհեստանոց	78 տղայ 100 աղջիկ
Վան	2 որբանոց	170 որբ
Արտաշ բէյ (Ամասիայի մօտ)	2 որբանոց, այս երկու որբա- նոցներին պատկանում է և ահա- գին տարածութեան մի կտոր հող (4.000 գերմ. մորգէն) այս- չահաս որբերի բնակութեան հա- մար: Այստեղ կան փականքի, ճախարակադործութեան և ա- ղիւսի գործարաններ:	10 տղայ 5 աղջիկ
Հաճին	1 որբանոց	100 որբ
Ընդամենը . . .		1.077 ³ որբ

Եթէ այս գումարին աւելացնենք և այն որբե-
րի թիւը, որոնք այս կոմիտէի միջոցով բերւած են
Գերմանիա և տեղաւորւած են զանազան գերմանա-

¹ Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, մի քանի քաղաքների վերաբե-
րեալ ցուց չէ տրւած տղաների և աղջիկների թիւը առանձին, ուստի մեզ
մնում է ցուց տալ երկու սեռից ընդհանուր գումարը: Բերլինի կոմիտէն
ամենին չէ ցուց տալիս սեռերի թիւը առանձին:

Վան ընտանիքներում	65 ⁴ որբ
Կը սպանանք.	1.142 ⁵ որբ
Ուրեմն Բերլ. և Ֆրանկֆ. կոմիտեները ⁶ միասին պահում են	
ընդամենը.	1.798 որբ

Այսպես ևս կը նկատենք, որ ամբողջ Եւրոպան և Ամերիկան միասին պահում են մինչև 6000, (կամ քսոր ուրիշ աղբիւրների— 5000) հայ երեխաներ. արդեօք սոքա ամենքը որք են, այդ յայտնի չէ մեզ:

Այս որբ-ապաստարանների գլխաւոր հսկողները, տեսուչները գերմանացիք, կամ, աւելի ճիշդն ասած, ոչ-հայեր, եւրոպացիք են. իսկ երկրորդական պաշտօնները արւում են և հայերին: Սոցա գլխաւորում ենք հետեւեալ պաշտօններում—վարժապետի (հայերէն լեզւի), վերակացուի, «տան ծնօղների»—Hauseltern (սրանք, ինչպէս երեւում է, նման են «տան մշակներին») և այլն:

ԿԵԱՆՔԸ ՈՐԲԱՆՈՅՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄԸ

Այսպէս գործադրւում այն է սկզբունքը, որ երեխան ըստ կարելոյն պիտի անէ ամեն բան, ինչ որ անհրաժեշտ է նորա կեանքի համար: Հետեւեալ ցուցակը (Բեբելի աղջկեանց որբանոցի), որը նկարագրւում է որբանոցի մէջ Գիրոլ կարգը և կեանքը, պարզ ցոյց է պալիս այդ:

Ժամ 6¹/₂-ին (առաւօտեան) անկողնից վերկենալը: Մեծերը լւանում են փոքրերին և հագցնում են նոցա: 2 մեծ աշակերտներ հետեւում են միջակների երես լւանալուն և 2 ուրիշ մեծերը մաքրում են Դպրոցի սենեակը:

Ժամ 7¹/₄ Նախաճաշիկ:

⁴ Այդ պատահել է անմիջապէս կոտորածներից ցտուղ, երբ կոմիտեները շեռ չունէին ապաստարաններ Արևելքում: Այս 65-ի առիթով լաւորում է համապատասխան կոմիտէն, որ նա «ալ ևս չի բերում որբեր Գերմանիա»:

⁵ Բ=Բերլինի, Ֆ=Ֆրանկֆուրտի:

⁶ Աւելի ճիշդ կը լինէր ասել «ապաստարան են տւել», որովհետեւ փշեալ 65 որբերը կոմիտէների հաշուով չեն պահում:

Ժամ $7\frac{1}{2}$ Առաւօրեան աշօթք:

» 8—11 Դասեր I և IV Դասարաններում:

» 11—12 Ասեղնագործութիւն IV Դասարան և խաշեր I Դասարան:

» 8—10 Տնային աշխատանքներ (Hausarbeiten) (II և III Դասարան աշակերտներ):

4 երեխայ մաքրում են ճաշի սենեակը, փսէները և բաժակները:

3 երեխայ մաքրում են բոլոր լամպարները:

3 » օգնում են ութոյելու:

2 » օգնում են խոհանոցում:

10 » մաքրում են սանդուխքները և շաբաթը մի անգամ լւանում են:

8 » սրբում են կօշիկները } փոփոխարար ամէն

8 » մաքրում են կանաչեղէնը } մէկը 1 ժամ:

2 » մաքրում են կլոզէտները:

2 » աւելում են Դասարանները (այն աշակերտներին համար, որոնք պարապում են այսօրից կէսօրից չկողմ: Սորա մասին չկողմ):

6 » կարկարում են:

Ժամ 10—12՝ ովքեր ժամը 10-ից չկողմ րնային աշխատանքը վերջացնում են արդէն, Դասերն են պարապում (Schularbeit) և ով որ այս էլ է վերջացնում, օգնում է կարկարանքի գործում կամ դրաշում է ասեղնագործութեամբ IV Դասարան աշակերտին. հետո:

Ժամ 12— $1\frac{1}{2}$ Ճաշ և ազատ ժամանակամիջոց:

» $1\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ Դասեր IV, III և II Դասար. մէջ:

» $3\frac{1}{2}$ —4 Հանդատութիւն: Տալիս են հաց և կաթ:

» 4—5 Դասեր II, III և IV Դասարաններում:

» 5—6 Դասեր II և III Դասարաններում. IV Դասարանի աշակերտները պարապում են իրենց Դասերը:

» 6— $7\frac{1}{2}$ Ընթրիք, աշօթք և ազատ ժամանակ:

» 7 Մեծերը տնում են փոքրերին քնացնելու:

» $7\frac{1}{2}$ — $8\frac{1}{2}$ IV և III Դաս. աշակերտները պարապում են իրենց Դասերը:

Ժամ 8 Քնում են II շասարան աշակերտները:

, 8¹/₂ Քնում են III և IV շասարան աշակերտները:
Տնային աշխատանքը փոխում է ամեն շաբաթ:

Որբանոցները, ինչպես տեսնում է ընթերցողը, միևնույն ժամանակ և ուսումնարաններ են: Պատվեր տալու համար, թէ ինչ ուսում են ստանում նոցա մէջ հաջ երկխանները, կը բերենք Բեբեկի աշջկանց որբանոցի շասերի ցուցակը⁸:

	1 շասար.	2-դ շաս.	3-դ շաս.	4-դ շաս.
Կրօն.	3 ժամ ⁹	4 ժամ	4 ժամ	6 ժամ
Հայոց լեզու	3 »	4 »	4 »	4 »
Գերմաներէն	4 »	4 »	4 »	4 »
Ֆրանսերէն.			2 »	4 »
Անգլիերէն.				2 »
Թուրքերէն.				2 »
Պատմութիւն				2 »
Աշխարհագրութիւն.			1 »	2 »
Թւաբանութիւն. . . 2 »	2 »	2 »	2 »	3 »
Երգեցողութիւն. . . 2 »	2 »	2 »	2 »	2 »
Նկարչութիւն			1 »	1 »
Զեռքի աշխատանք. 4 »	4 »	4 »	4 »	4 »
Ասեղնագործութիւն				6 »

Ընդամենը . . . 18 ժամ 20 ժամ 24 ժամ 42 ժամ

Այս ցանկից տեսնում է, որ գերման ընկերութիւնը (Հիլֆսբունդը) տալիս է, գոնէ ինչ վերաբերում է աշջիկներին, իւր հաջ որբերին աւելի գործնական, քան տեսական գիտելիքներ: Ահա այն առար-

⁸ Նախընթաց թւերը վերցրած ենք Ֆրանկֆուրտի կոմիտէի մի թույնիկ թերթից. նոյնը արտադրւած է և իւր օրգանի. «Mittheilungen aus dem Orient vom deutschen Hilfsbund für d. christliche Liebeswerk im Orient». 1899 № 7.

⁹ Unsere Waisenhäuser im Orient. Zweiter Bericht des «Deutschen Hilfsbundes für Armenien. 1897 էջ 18. Այս միակ ցուցակն է, որը մեզ տալու է գոնէ. Աւելի շահեկան կը լինէր ծանօթանալ, ինչպէս աշջիկների աշխատանքի արդիւնների նոր ցուցակների հետ. բայց Հիլֆսբունդը բոլոր հրատարակութիւնների մէջ չը կարողացանք ագտուիլ գրել:

կաները, որոնք առաջի շասարանից մինչև վերջինը անընդհատ ուսուցանում են. կրօն, հայերէն, գերմաներէն, Թւարանութիւն, երգեցողութիւն, ձեռն աշխատանք. իսկ պարմութիւնը, նկարչութիւնը, աշխարհագրութիւնը, Ֆրանսերէնը, անգլիերէնը սկսում են բարձր շասարաններից, այն էլ սակաւաթիւ ժամերով (բացի Ֆրանսերէնը): Բացի այդ շահեկան է համեմատել կրօնի, գերմաներէնի և հայերէնի ժամերի թւերը: Կրօնը ունի 17 ժամ, գերման. լեզուն—16, հայերէնը—15: Այս վերջին համեմատական թւերի վերայ որ և է մէկը գուցէ և կարողանար ցոյց տալ, ինչպէս ապացոյց այն կասկածանքների հիմնաւորութեան, որոնք տարածւած են առհասարակ մեր հասարակութեան մէջ, այսինքն, 1) որ Հիլֆսբունդի՝ ձգտում է իւր հիմնարկութիւններով բոլորական շարձել հայերին և 2), որ նա մտադիր է հայ որբերից շատիւ արակել ոչ թէ հայեր, այլ գերմանացիք: Թէպէտ ես չեմ կարծում, որ Հիլֆսբունդի դործիչները իրենց հայկական օժանդակութեան գործում շեկավարւեն լիկ մարշալական զգացմունքներով ազատ որ եւ է միտումից, այնու ամենայնիւ կ'սնդեմ, որ չիշեալ կասկածները գոնէ այն տեսակէտով և պարզաբանութիւններով, որոնցով նոքա առհասարակ արտապայտում են—սխալ են: Վզնութեան միութիւնը, անշուշտ ունի բոլորական ձգտումներ Տաճկա-Հայաստանում, բաց աչք կրօնական ձգտումները բոլորովին ալ տեսակի են, քան թէ մենք նոցա երեւակայում ենք. աչք կ'փորձենք պարզել յետոյ, տուայժմ կը բերենք գերմանական ընկերութիւնների հրապարակութիւններից մի քանի քաղածքներ, աչք երկու կէտերը՝ հաւատարմութեան (պրոգնիտիզմ) և ապազգայնացումի (dénationalisation) հարցերը լուսարանելու համար:

Ախենք վերջինից:

ԱՊԱՍՁԳԱՅՆԱՅՈՒՄԻ ՀԱՐՅԸ: Հիլֆսբունդի հրապարակութիւններից և նորա գործիչների նամակներից չի երեւում, որ հայ որբերի շատիւ արակելութեամբ նա կ'ամենար գործել հակահայկական ուղղութեամբ. հայ որբերը զրկել իրենց ազգութիւնից, խլիլ իրենց ազգից—այդպիսի ձգտումներ բոլորովին բացակայում են աչտիւղ: Ընդհակառակը, Վզնութեան միութեան գործիչները ղրաւան կերպով ասում են, ինչպէս կ'տեսնենք ներքեւ, և աշխատում են որպէս

սկզբունք անցկացնել հետեւեալ գաղափարը. հայ որդերը—հայ են եւ պիտի հայ մնան. ապագայում նոքա պիտի գործեն իրենց ազգի եւ հասարակութեան օգտին:

Յայտնի ամերիկական միսիոնար Դ-ր Ռայնոլդս (Reynolds), որը տասնեակ տարիներ հայ երեխաների շատախարակութիւնով է զբաղել Տաճկաստանում և որին գերմանական Ֆրանկֆուրտեան կոմիտէն յանձնել է առաջժ Իւր Վանայ որբանոցի շեկավարումը, գրում է. «Ամենից առաջ մենք ցանկանում ենք շատախարակել երեխաներին մաքուր և օգտաւէտ կեանքի համար և որքան կարելի է կրթել նոքա որպէս հայերի, որպէս զի, եթէ պայմանները այդ թող կ'տան, նոքա վերադառնան իրենց տները առանց շեկարութեան: Մեր շատախարակութիւնով յոյս ունինք միջոց տալ նոցա կրթողական կերպով ազդելու իրենց շրջանի վրայ»¹⁰:

Նոյն գաղափարը, այսինքն, որ որբերի կրթութեան մէջ ի նկատի է առնուում շոքա ապագայ գործունէութեան հայկական շրջանը, երևան է գալիս Դ-ր Բելկի (Belck) և Դ-ր Լեհմանի (Lehmann) հաշուութիւնից (Bericht): Այս անձերը, որոնք Վանի սեպագէտ գրութիւնների ուսումնասիրութեան համար այդ քաղաքում երեք ամիս (1899) անցկացրին, հիւր են եղած Դ-ր Ռայնոլդսին և իրենց հաշուութեան մէջ յիշել են նաև որբանոցների գործունէութեան մասին: «Կարելի է յուսալ, գրում են սոքա ի միջի այլոց, որ եթէ այստեղ (այսինքն, յիշեալ Դպրոցներում) շատախարակող տղաները և աղջիկները, որոնցից ոմանք բոլորովին անուսում են եկել Դպրոցը, կ'վերադառնան (յետոյ) իրենց գիւղերը, որպէս ուսուցիչներ, արհեստաւորներ և հաւատարիմ քրիստոնեաներ, Դոքա Դրդիչ օրինակ կ'լինին իրենց հայրենակիցների համար և օրհնեալ միջոց ամբողջ ազգի մտաւոր և բարոյական մակերեւոյթը բարձրացնելու համար»¹¹: «Մենք չենք ուզում, գրած է ուրիշ տեղ, «երեխաներին բարձր ուսում տալ, որ նոքա յաճախ ստանում են ամերիկական վարժարաններում. ամենագլխաւորը, ինչ որ սպակաս է, այդ—հմուտ ար-

¹⁰ Շարաթական.

¹¹ Wan und das elsass-lothringische Waisenheim daselbst. 1897
Երես 25.

հետադարձներն են: Այդ նպատակով Մեքսերէյում սարքել ենք մենք չափահաս փղաների համար արհեստանոցներ, ուր նոքա սովորում են կոշկակարութիւն, յերձակութիւն և արաշնագործութիւն: ¹² Այս խօսքերը կողմնակի կերպով ապացուցանում են նոյն ցանկութիւնը—հայ որբերը կրթել հայերի համար և համաձայն իրենց պահանջներին: Հետաքրքիր է նոյնպէս, որ պս սփոր Էրնսոր Լոմանը, Ֆրանկֆուրտի կոմիտէի վարիչը, այցելելով 1899 թ. սկզբին Փոքր-Ասիայի գերմանական որբանոցները, իւր նամակներից մէկում, (Սիււասից), շիմում է հայ որբերի գերմանական «ծնողներին» (սոցա մասին տես Մուրճ 1899 № 11-12) խորհուրդ է տալիս սոցա, որբերին այլ ևս պարգևներ չուղարկել Գերմանիայից: Վորպէս ամենաշաւալ պարգևւել, ասում է նա, «ես կառաջարկէի ուղարկել փոշ մեր որբերի ապաստարանների վարիչներին, որպէս զի սոքա գնեն երեխաների համար հայերէն գրքեր, որոնք կը մնան նոցա համար իբրև զեղեցիկ յիշատակարան նոցա ամբողջ կեանքի ընթացքում... ¹³ Աւելացնենք այստեղ, որ այն հանգամանքը, թէ Հիլֆսոմիտէն, ինչպէս երևում է, գերադասում է շտրեբլին տալ սփորին ուսում, քան թէ քչերին բարձրը, մեր կարծիքով, նոյնպէս ապացուցանում է, որ Վոմանշակութեան միութեան գործիչները ինկատի ունին տաճկահայ բնակիչների պահանջները, ամենատարրական կարիքները, և ոչ թէ իրենց որ և է շահերը: Պաւլընուած է, որպէս սկզբունք, և ի հարկէ հարկաւ որ շէպքում, գերմանացիք միջոց են տալիս հայ երեխաներին շարունակել իրենց միտաւոր զարգացումը: Պես 1897 թ. պատրոք Բրոկէս-ը (Brockes) գրում էր Թիւրքիայից Բեբեկի որբանոցի մասին. «Առաջի (ըստ մեր հաշիւի—վերջին) յաւատարմ մէջ 8-ից մինչև 14 տարեկան երեխաներ են: Այս յաւատարմ մէջ հաւաքել ենք մենք բոլոր ընդունակ և աշխատասէր երեխաները, որոնք հիմք են տալիս հաւատարմութեան, որ բարձր ¹⁴ ուսումը նոցա համար արդասաւոր կը լինի: Իմ կարծիքով, ոչ թէ երեխաների ծնողների (վախճանւած) յասակարգը,

¹² Zweiter Bericht über die Arbeit d. Elsass - Lothringischen Hilfscomités in der türkischen Provinz Wan 1899. էջ 15.

¹³ Աշրիւրը տես ծանօթ. 8. էջ 33.

այլ երեսաների ընդունակութիւնը և աշխատասիրութիւնը վճռողական պիտի լինին վճռելու համար թէ հարկաւոր է արդեօք տալ նոցա բարձր ուսում, թէ ոչ¹⁵։ Նոյն 1897 թ. գերմանական «Bör-senkurier» թերթի Կ. Պոլսի թղթակիցը, նկարագրելով այդ թերթի մէջ Բեբեկի որբանոցին իւր տաճ աչցելութիւնը, ի միջի այլոց ասում է. «Համաձայն իրենց ընդունակութիւններին՝ երեսաներից պատրաստում են վարժուհիներ, կամ աղախիններ (Dienerinnen), և մեծերը արդէն աշխատում են անարարութեան մէջ»¹⁶։ Որբանոցների վարժապետների և վարիչների նամակներից երևում է, որ պատրուկ Բրոկէսի կարծիքը և Բեբեկի որբանոցում գործադրուող սկզբունքը ընդունւած գաղափար է բոլոր որբանոցների դպրանոցներում։ Կը բերենք մի քաղաճք Վանայ որբանոցի կառավարիչ Դ-ր Ռայնոլդսի նամակից առ Էլսազ-Լոթարինգիայի ճիւղ-կոմիտէին. «Աւելի ընդունակ տղաներից ոմանք ամբողջ իրենց ժամանակը պիտի նւիրեն ուսման, որպէս զի յետոյ, երբ երկրի քաղաքական դրութիւնը թույլ կ'տայ, նոքա կարողանան իրենց գիւղերում ուսումնարաններ բանալ և ուսուցիչներ լինել։ Երեսաների մեծ զանգաճքը գործադրում է իւր ժամանակը փոփոխաբար ուսումի, և արհեստի վրայ. նախաճաշից յետոյ կարճ Դաշար. սորանից յետոյ մի մասը գնում է արհեստանոցները, մնալով մինչև ճաշի ժամը։ Այստեղ սովորում են նոքա ոստայնանկութիւն, Դեր-ձակութիւն, հացթխութիւն, Դարբնութիւն և կաշնգործութիւն. նոքա իրենք պատրաստում են իրենց շորերը թիւից սկսած մինչև գործւածը, իրենց ուրնամանները՝ կաշւից սկսած մինչև կապարեալ կոշիկը։ Այն մասը, որ ուսումնարան է աչցելում, սովորում է (այս արհեստները) օրը մի ժամ և յետոյ ժամ 9—12 անցնում է Դաստիարակները... մենք չենք ձգտում տալ նոցա մեծ գիտութիւններ, մենք ցանկանում ենք միայն գիտութիւնների տարերքը սովորեցնել նոցա—կարգալ, դրել, փոքր ինչ թւաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, թիւքերէն և գլխաւորապէս Աւերարանը...»¹⁷։

¹⁵ Աղբւրը տես ծանօթ. 8. № 5. էջ 33.

¹⁶ «Բարձր ուսումը» ալտրեյ պիտի հասկանալ ինչպիսի ուսում, որը սկզբնականից աւելի բարձր է։

¹⁷ Տես ծանօթ. 8, էջ 0.

Այսքան առ այժմ՝ աստազգայնացումի մասին Առաջ բերած քաղաքները բոլորն էլ թնր են, և եթէ մենք չենք բերել ոչ մի կտոր, որը այդ սեռակէտից Հիլֆսբուրգի ղէմը խօսած լինէր, այդ աչն պարծառով է, որ մենք նորա գործիչների նամակների մէջ ոչ մի փոշ չենք գտել, որից կարելի լինէր ենթադրել, թէ Հիլֆսբուրգը իւր գործում ձգտում լինի որ և գերմանական քաղաքական-ազգային նպատակների Այն գաղափարը, որ հայ որբերի գերմանական շատրիարկումը, կամ աւելի ճիշդն ասած, որ գերմանական որբանոցները ապագայում կարող են մեծ ծառայութիւն մատուցանել Գերմանիայի արեւելեան քաղաքականութեան, նորա ելեմտական շահերին Թիւրքիայում, այդ գաղափարը արծաթեց առաջին անգամ 1899 թ. գարունին, այն էլ ոչ Հիլֆսբուրգի, այլ մասնաւոր մարդու կողմից: (Dr. P. Rohrbach. «Deutschland unter den Armeniern». Preussische Jahrbücher. 1899, Bd. XCVI Heft 2): Բացի Դորանից, այս գաղափարը արտայայտեց որպէս սլատասխան գերմանական մի քանի լրագիրներին, որոնք յարձակում էին Հիլֆսբուրգի վրայ, ասելով, որ վերջինը իւր գոյութեամբ խանգարում է գերմանական քաղաքականութեանը Արեւելքում:

Հիլֆսբուրգի ղէմ քաղաքներ կարելի է գտնել միայն կրօնական, շաւանփոխական հարցի վերաբերեալ, մի հարցի, որը աւելի նուրբ, աւելի Դժուար լուծելի է և որի մասին բաւականին շատ գրեց մեր և եւրոպական մամուլը:

Անցնենք այս հարցին:

Կ Ր Օ Ն Ի Հ Ա Ր Յ Ը:

Ընթերցողը չիշում է վերև ներկայացրած Դարոցական Դասերից ուցակից, որ հայ որբերին եռանդուն կերպով կրօնի Դասեր են տալիս որբանոցներում: Հարց է առաջ գալիս— ո՞ր կրօնն է այդ, լուսաւորչական թէ բողոքական: Կամ աւելի լայն ըմբռնած, այդ ուսումնարաններում չեն դառնում արդեօք հայ երեխաները յանկարծ, կամ փոքր առ փոքր, բողոքականներ, թեպէտ լինին նոքա նաև հայ բողոքականներ, և ուրեմն այդ 2000 որբերը չեն կարող արդեօք լուսաւորչական եկեղեցու համար արդէն կորած համարուել:

Այս հարցին վերին աստիճանի շեշտը է որոշապես պատասխանելը Հիլֆսբուխի գործիչների նամակները, նիստերի արձանագրութիւնները, նորա բոլոր պարբերական և ուրիշ հրատարակութիւնների ընթերցումը չի տալիս հետազոտողին պարզ փաստութիւն, որպէս զի կարելի լինէր պատասխանել բացարձակօրէն, եւ չկամ ապուստ. Այս հանգամանքը շարունակ ինձ շփուելու ուղղակի պ. Դ. Ռոհրբախին (Dr. P. Rohrbach), որ թէպէտ Հիլֆսբուխի (= Օգնութեան ընկերութեան) գործիչը չէ, բայց կողմնակի կերպով շատ է գործում յօգուտ «Օգնութեան ընկերութեան» և մանրամասնաբար ծանօթ է շարա գործերի հետ ¹⁸։ Նորա պատասխանը կը բերեմ յետոյ. առ այժմ, հաւատարիմ մնալով մեր սխառեմին, շփուելու անմիջական աղբիւրներին, այն է թէ ինչ է առում Հիլֆսբուխը ինքը։ Հարկաւոր է այստեղ ևս նկատել, որ Հիլֆսբուխի գործողների այդ խօսքերը և կարծիքները երևան են եկել ոչ թէ իբրև պոլեմիկայի հետեանք, այլ նոքա յայտնաւոր են եղել «Օգնութեան ընկերութեան» գործունէութեան առթիւ ծագած պոլեմիկայից առաջ, որպէս մրքերի հասարակ փոխանակութիւն այդ գործողներին միջև։ Այդ պէտք է ի նկատի ունենալ, որովհետեւ այդ հանգամանքը առանձին արժէք է տալիս մեր առաջ բերելիք քաղաքականին։

Մի բրոշյուրի մէջ (տես ծանօթ 11), յառաջաբանում, հեղինակը (որը պատուր է և, ինչպէս երևում է, պիտի որ շատ կրօնամոլ լինի) ի միջի այլոց առում է. «Ոչ թէ ճշշում, այլ աղափրութիւն կրօնական կրթութեան մէջ, թոյլատրութիւն մինչև անգամ (!) հայկական ժամասացութիւնները այցելելու, կարգապահութիւն, աշխատասիրութիւն, խրախուսանք շէպի ինքնուրոյնութիւնը, և ամեն բանի մէջ կրթութիւն երկրի և բնակիչների բախտաւորութեան համար—սոքա են թանկագին տեսակետները (Gesichtspunkte)»։ Ռոհրբախը, որին ինչպէս և թերինգի ձիւղ-կոմիտէն յանձնել էր այցելել Վանի որքերի իւր ապաստարանը, գրում է մի նամակում 15 յունւ. 1899 թ. ...երկրորդը, որը առանձին կերպով արդիւնաւէտ է, Դ. Դ. Ռաշնոյի (այդ որբանոցի շէպարդի) սկզբունքն է երե-

¹⁸ Տես ծանօթ. 8, էջ 111.

խայոց կրօնական Դաստիարակութեան նկատմամբ, թէպէտ այդ սկզբունքը միայն նորանը չէ. և այլն¹⁹:

Ո՞րն է այդ սկզբունքը:

Դոքայ. Ռայնուլֆսի նամակներից մէկում (1896 թ.) գրւում ենք ի միջի այլոյ հետեւեալ խօսքերը. «Մենք ամենեւին չենք փորձում հեռացնել նոցա (երեխաներին) իրենց ազգային եկեղեցուց. չաբաթը մի անգամ նոքա կարող են այցելել իրենց եկեղեցու ժամասացութեանը, իսկ նոքա, որոնց խիղճը թելադրում է չայցելել, կարող են և մնալ: Բայց մենք աշխատում ենք համոզել նոցա, որ նոքա ըմբռնեն Քրիստոսին, որպէս բարեկամի ((Freund) և գործեն այդ հասկացողութեամբ, որպէս զի Դուրս գնան աշտուղից, որպէս փրկւած անձեր և թթխմորի պէս գործեն իրենց հասարակութեան մէջ...»²⁰: Նոյն հեղինակը գրում էր 1897 թ. «...Շաբաթ օրը, նոցա, որոնք այդ ցանկանում են, թող է տրւած այցելել հայկական ժամերգութիւնը: Հաճելի է տեսնել, ինչպէս նոքա, իրենց չափահաս աշակերտների միջից ընտրւած, սպասներով գնում և զալիս են. բայց ամենքը պարտաւոր են կիրակւոյ և չորեքշաբթիւ աշխատանքներին մեր սեփական (բողոքական) մատուռում մասնակցելու. և Աւետարանի ուսուցումը օրւոյ Դասածրագրի պարտաւորիչ մասն է: Նոցա Դաստիարակութեան նկատմամբ մեր նպատակն է մարմնանիշ անել Քրիստոսի վրայ, ինչպէս փրկութեան ճանապարհի վրայ, և համոզել նոցա անձնապէս միանալ նորա հետ

¹⁹ Տես ծանօթ. 11, էջ 9: Ափսոս որ, ինչպէս բերած րոշերից, այնպէս էլ ամբողջ նամակից պարզ չէ երևում, թէ ինչումնէ կաշանում զանազանութիւնը զիտութիւնների ծաւալի մէջ, որը ստանում են «ընտրւածները» և մնացածները: Պարզ չէ նշնպէս, թէ բերած աւտրիականների ծրագիրը սոցանից որ մասին է վերաբերում:

²⁰ Dr. P. Rohrbach-ը անցեալ տարի մեծ ճանապարհորդութիւն է արել Տաճկահայաստանում և իւր տպաւորութիւնները նկարագրել է զանազան թերթերում, բայց Դրանից ևս մի տարի առաջ նա այցելել է Արմենիա, և Անդրկասպեան երկիրները: Այդ ճանապարհորդութիւնը նա նկարագրել է «In Turan und Armenien» գրքի մէջ, որ արժանացել է որոշ ուշադրութեան: Տես Դրա մասին և «Братская Помощь» 2 изд.: Проф. Герве. Призвание России на Востокъ.

(sich persönlich mit ihm in Verbindung zu setzen): Բայց մենք ամենևին էնք ձգտում անջատել նոցա իրենց ազգային եկեղեցուց. նոցա ապահովցրած է լալճի ազատութիւնը. օրինակ պատ պահելը և դորա նման սովորութիւնները. իսկ իրենց եկեղեցին յաճախելը ծանօթացնում է նոցա իրենց ժամասացութեան հետ: Պատի շրջաններում և ուրիշ շէպքերում մենք մեր ժամերգութիւնը կատարում ենք լուսաւորչական եկեղեցու երաժշտութիւնով: Մեր նպատակն է նոյնպէս, ինչ վերաբերում է սնունդին, չափուտին և սովորութիւններին, այնպիսի կենցաղավարութիւն մտցնել (օրբանոցներում), որ մենք չ'բաժանենք նոցա իրենց հայրենակիցներից, որպէս զի նոքա անընդունակ չլինին (ապագայում) իրենց գիւղ'րում ապրելու. միևնոյն ժամանակ մենք յաստիարակում ենք նոցա այնպէս, որ նոքա չեւորջ դործեն ժողովրդի մէջ ինչպէս թթխմոր: Մենք խուսափում ենք այնպէս կրթել նոցա, որ նոքա ցանկանան հեռու ապրել այս երկրից (Հայաստանից): (Ստորագծումը հեղինակինն է): Շնորհ հայ են և հայ պիտի մնան»²¹:

Թէ օրբանոցների այս կրօնական կողմը օրբան դժար և մինչև անգամ Հիլֆսբունդի համար մոլթ հարց է, ապացուցանում են այն անթիւ կարծիքները և կշռադատութիւնները, որ գտնում ենք ընկերութեան հրապարակութիւնների մէջ: Այդ հարցը, ինչպէս երևում է, շար է զբաղեցնում նորան: Դ-ր Ռայնոլդսը ինքը պարզ ասում է այդ իւր մի ուրիշ նամակում (1897 թ.): «...Այն, թէ ինչ դիրք պիտի բռնենք մենք դէպի լուսաւորչական եկեղեցին և ինչպէս պիտի ազդենք երեխաների վրայ, ինկապի առնելով այդ եկեղեցին,—մեզ բոլորիս համար վերին աստիճանի լուրջ հարց է: Անջատել նոցա բոլորովին իրենց եկեղեցուց, իմ կարծիքով, սխալ բան է, և ես ձգտել եմ խուսափել դորանից: Երեխաներին ոչինչ չի ասւում ազգային եկեղեցուց հեռանալու կամ աւելարանականութիւնը ընդունելու մասին: Բայց ես չէի ցանկանալ սխալ աստիճանութիւններ յառաջ բերել: Երեխաները պարտաւոր են (ստորագծումը հեղինակինն է) մասնակցել մեր բոլորական ժամասացութիւններին և նոցա ուսուցանւում է Քրիստոսի փրկութեան գործի

²¹ Տես ծանօթ. 11, էջ 20.:

(Erlösungswerk) մասին, համաձայն Աւետարանի...²² Ժողովրդի հետ յարաբերութիւնների մասին միաստնարը ասում է. «Պէտք է շնորհակալութեամբ չիշել, որ վերջին տարիների ընթացքում մեծ փոփոխութիւններ եղան ժողովրդի յարաբերութեան մէջ մեզ հետ. նորա համակրում են մեզ և մեր գործին: Ի հարկէ, յեռ չի հասել ժամանակը, երբ կարելի լինէր յանձնել երեխաների կրթութիւնը լուսաւորական հոգեւորականութեանը և հայ ուսուցիչներին, եթէ կամենում ենք, որ ազատ ողորմածութեան մասին վարդապետութիւնը նորա ըմբռնեն և բարի գործքերը նկատեն ոչ որպէս փրկութեան աղբիւր, այլ որպէս նորա հետեանք (wenn wir wollen, dass sie die Lehre von der freien Gnade erfassen und gute Werke nicht als eine Quelle der Erlösung ansehen, sondern als deren Frucht) *:

Այդ պարծառով շատ ծանր կը լինէր ինձ համար յանձնել հայերին երեխաների յաստիարակութիւնը, որոնց ես այնպէս սիրեցի²³. Հետաքրքիր է այս նամակի պատասխանը, որը գրեց Էլզաս-Լոթրինգիայի կոմիտէի գործավարը: «Ինչ ցանկանում էք իմանալ, գրում է նա Դր. Ռայնոլդսին, «Եթէ ինչ ենք մտածում մեզ ասէք այդ խելճ երեխաների յաստիարակութեան մասին: Քէպէտ ես յեռ ևս չեմ հարցրած մեր (Կոմիտէի) կառավարչական տրեանից, բայց առաջուց կարող եմ ասել, որ մենք լիովին ընդունում ենք ձեր գործունէութեան գինը: Ձեր սիրելի կնոջ հետ յուր թողիք ամեն բան, նպատակ ունենալով որոնել Փրկչի համար այն թանկագին մարգարիտները, որոնք մի ժամանակ պիտի փայլեն նորա թաղի վերայ. և երբ այն ցոյց է տալիս նա ձեզ այս խելճ փոքրիկների միջոցով, պիտի մենք ձեզ խորհուրդ տանք արդեօք յանձ-

²² Տես ծանօթ. 10, էջ 25.

^{*} Հալաստրանեաց եկեղեցին, որպէս և բողոքականը, նորնպէս չի ընդունում բարի գործքերը որպէս փրկութեան աղբիւր: Օրինակ, արեգով է գրած Մելքիսեդէկ եպ. Մուրադեանցի «Պատմութիւն Քրիստոնէական եկեղեցւոյ» (օրինակ, էջ 140), թէ և պարտաւոր ենք աւելցնելու, որ հաջ եկեղեցականների մէջ մենք չենք նկատում որոգորւածութիւն ապ. մեծ վարդապետութեամբ:

ԾԱՆ. ՄՈՒՐՃԻ ԽՄԲ.

²³ Տես ծանօթ. 10, էջ 5.

նել նոցա լուսա որչական քահանաներին: Այ մի ժամանակ, եւ եթէ ուրիշ միջոցներով աւելի կարելի լինէր անել երեխաների նիւթական բարօրութեան համար (թէպէտ ես չապ կասկածում եմ), աշնուամենացնիւ ես կարող եմ ձեզ միայն ասել՝ պարմեցէք նոցա, երկրային անգթութեան այդ խեղճ զոհերին, հին-հին առակը Քրիստոսի սիրոյ մասին: Որովհետեւ այսօրեւ, այս երկրում (=Ելզասում) մենք չենք կարող փեսնել նոցա, ուստի մենք ցանկանում ենք այսօրեւ, վերեւ, հանդիպել սիրելի փոքրիկներին, երբ Տէրը մեզ կը կանչէ: Միայն վստահ եղէք! Այսօրեւ աշօթում ենք ձեզ և ձերոնց համար, և ամենը, ինչ որ շուք այդպիսի անում էք մաքուր խըշճով յանուն Աստուծոյ, մեր կողմից ճիշդ կը համարուի.. » ²³: Մենք շիրմամբ առաջ բերինք նամակի այն փոշերը, ուր հեղինակը խօսում է երեխաների հետ այն աշխարհում հանդիպելու մասին: Հիլֆսբունդի գրաւորները բոլորը լի են այդպիսի խօսքերով, պարկերներով և զգացմունքներով, և սա, մեր ցանկութեան համար՝ Հիլֆսբունդի կրօնական հարցը պարզելու՝ շատ նշանաւոր կէտ է:

Շատ բնորոշ է Ելզասեան Կոմիտէի համար, երբ սա շուրջէր պարկանում Ֆրանկֆուրտի կենտրոնին, առաջին նիստի արձանագրութիւնը: Այս նիստի մէջ նոյեմբերի 13, 1896 թ. վճռեց մի հրաւէր (Aufruf) հրապարակել, որի մէջ պիտի նկարագրուէր հայ որբերի անրախտ դրութիւնը և պարզէր նոցա օգնելու անհրաժեշտութիւնը: Պորա համաձայն՝ Կոմիտէի գործունէութեան առաջին քաջերը պիտի լինեն՝ հաւաքած փոշերով բերել Թիւրքիայից հայ որբեր և փեղաւորել նոցա գերմանական ընտանիքներում: Արձանագրութեան 4-րդ կէտը ասում է. «Կոմիտէի գործունէութիւնը չի լինելու կրօնազուրկ (interkonfessionell), այլ նա պիտի լինի աւետարանական (ստորագծումը բնագրինն է): Ժողովը պարզ արտայայտում է նոյնպէս, որ նա հեռու է պահում իրան որ և է քաղաքական յետին նպատակներից: Նա ցանկանում է միայն քրիստոնէական սէր մատուցանել խեղճ որբերին և անբախտներին: Գործունէութեան միջոցին, Կոմիտէն ստիպւեց մի քանի փոփոխութիւններ անել իւր գիտաւորութիւններին մէջ: Նոցա մասին կարգում ենք. «Մեծ շփաւորութիւնները, որոնք կապած են երեխաների (Գերմանիա) բերելու հետ, վրասնգը—զրկել նոցա իրենց ազգութիւնից,

բայց և նոցանից եւրոպացի չըշինելով... վերջապէս այն համոզմունքը, որ այդ երեխաները ամենից լաւ կը շատրիարահւեն իրենց սեփական երկրում և սորա օգտին, սփռւեց... և այլն: Այս կոմիտէի որբանոցի մասին (Վանում, շեկավարողը—Դր. Ռայնոլդս) կարծում ենք ուրիշ փնշ՝ «Երեխաները այնպէս բոլորն էլ շատրիարահւում են աւետարանական հաւատի մէջ»: Եւ շուրջ 1897 թ. Էլզասի կոմիտէի գործավարը, խօսելով այդ որբանոցի համար մի գերմանական ուսուցիչ ուշադրեց մասին, գրում էր. «... այսպիսով գուցէ կարելի կը լինի հիմք շինել Էլզասեան առաքելութեանը Արևելքում»²⁴:

Պ. Ռոսբախը ինձ ասում էր, որ ինչպէս Դր. Ռայնոլդս, այնպէս և Էլզաս Լոթրինգի ճիւղ-կոմիտէն ամբողջ Հիլֆսբունդի մէջ կարող են ամենաբողոքականամօլը համարել (և ես կաւելացնեմ, առհասարակ Ֆրանկֆուրտի կենտրոնը, համեմատաբար Բերլինի կենտրոնի հետ): Պ. Ռոսբախը կարծես թէ իրաւացի է. գոնէ աչքի է ընկնում այն երևոյթը, որ յաւանութեան վերաբերեալ կշռադատութիւնները գտնում ենք մենք գլխաւորապէս Էլզաս-Լոթրինգի ճիւղ-կոմիտէի հրապարակութիւնների մէջ: Վերջինիս յաւանական շիրքը սփռւեց մեզ առանձին ուշադրութիւն շարձել նորա կարծիքների վրայ: Ինչ վերաբերում է Դր. Ռայնոլդսին, մենք օգուտեցինք ամենից շատ նորա գրածքներից. և դորա համար ունեինք երկու պատճառ. առաջին նա գրում է յաւանական հարցի մասին աւելի մանրամասն քան ուրիշները, և երկրորդ նորա համոզմունքները այս կէտի վերաբերեալ շահեկան են, որպէս ամերիկական միսիոնարի. իսկ սոքա աւելի բողոքական կրօնամօլ են համարւում, քան գերմանական բողոքական միսիոնարները: Այս հանդամանքները փոքր ինչ նոր լոյս են զգում մեզ հետաքրքրող հարցի վրայ:

Ի նկատի ունենալով այդ, կարծում եմ, որ աւելորդ չէ նաև առաջ բերել Թիւրքիայի ամերիկական առաքելութեան, (Western Turkey Mission-ի), 1897 թ., յուլիս 3 կապարած որոշումները: Գլխաւոր կէտերը սոքա են. «Փրկութիւնը Յիսուս Քրիստոսի միջոցով միակ հիմքն է ճշմարիտ կեանքի և ճշմարիտ մտածողութեան համար: Այդ նպատակի համար օգուտւմ ենք մենք»

²⁴ Տես ծանոթ. 10, էջ 27-27-29.

Աւետարանից, որը բոլոր քրիստոնեաների համար ընդհանուր հեղինակութիւն է կազմում, առանց հետեւելու որեւէ առանձին շաւանութեան կրօնական ուսումին, զդուշապէս խուսափելով այնպիսի հարցեր արծարծել, որոնք կարող են եկեղեցու մէջ բաժանումներ յառաջ բերել: Դէպի հայ լուսաւորչական եկեղեցին զգում ենք մենք ջերմ քրիստոնէական և սրտակից համակրութիւն, և ցանկանում ենք նորան ամեն բարգաւաճում: Այդ պատճառով մենք կարծում ենք որ հարկաւոր է ամենամեծ հոգս քաշել, որ հայ որբերը, որոնք թեպէտ և տեղաւորւած են որբանոցներում բոլորքական հրկոշութեան տակ, այնուամենայնիւ հայեր մնան—լեզուի, սիրոյ մէջ Դէպի իրենց ժողովուրդը, անմիջական պապրաստութեան մէջ օգտակար լինելու այն հասարակութեան, որին նոքա պատկանում են:

Ընդհանրապէս պիտի անկարելի համարել²⁵, որ կրօնական շաւանութիւնը որբանոցներում կատարւի լուսաւորչական եկեղեցականներին միջոցով եւ մեր հսկողութեան տակ: Դորա փոխարէն թոյլ է տաւ այն երեսնաներին, որոնց ազգականները այդ ցանկանում են, այցելել կիւրակի առաւօփները լուսաւորչական եկեղեցին, և յատուկ Դէպքերում նաև հասարակ օրերը: Այդ եկեղեցու մէջ երեսնաները կարող են անել այն, ինչ որ ցանկանում են իրենց քահանաները, և ոչ ոք չէ արգելում նոցա ոչ խոստովանութիւնը, ոչ էլ հաղորդութիւնը: Որբանոցների հսկողութեան գործում որեւէ բաժանում կամ միացում առաքելութեան (միսսիոնի) և լուսաւորչական եկեղեցականների հետ, այժմ ոչ ցանկալի է, ոչ էլ հնարաւոր:»

Ամերիկական առաքելութեան (Western Turkey Mission) այդ որոշումը ընդունակ է, կարծես, փոքր ինչ ցրել ընթերցողի կասկածները գերմանական բողոքականների վերաբերեալ ճաճկաստանում, մանաւանդ որ ամերիկական առաքելութիւնը, կրկնում ենք, աւելի կրօնամոլ է համարւում, քան գերմանականը: Արեւելքում Եւ քիչ է մնում որ ընթերցողը այն եզրակացութեան գայ թէ «գուցէ և ճիշդ է, որ Հիլֆսբուրգը չի շեկաւարւում իր գործունէութեան մէջ յետին բողոքական նպատակներով, արդէն

²⁵ Վերջին բոլոր քաւածքները,—տես ծանօթ. 10. էջ 30.:

յաջորդ փոշերը նորից ցրում են այդ կարծաթե մոլորութիւնը և նորից շնում են նորան հին գեասակէփի վերայ: «W. T. Mission-ի բերած որոշումների վերաբերեալ Դ-ր Ռոռախը ասում է. «ես կարծում եմ, սոքա այն սկզբունքներն են, որոնց ի նկատի ունենալը կրաշխաւորում է արգասաւոր յաջողութիւն որպէս անտարանագման գործում, այնպէս էլ հայկական եկեղեցու համար մասնաւորապէս»²⁶: Բայց նոյն Դ-ր Ռոռախը, մի յօդւածում, խորագրած «Ինչ պիտի ի նկատի ունենանք մենք հայերի համար գործունէութեան մէջ», և տպագրած Christliche Welt շաբաթաթերթում, ասում է. «բոլորակաւ առաքելութիւնը հայերի մէջ, ինքն ըստ ինքեան սխալ ձեռնարկութիւն է» (ist an sich ein verfehltes Unternehmen)²⁶:

Այսպիսի հակասութիւններով լի են Հիլֆսբունդի (=Գերմանական ընկերութեան) կամ նորան համակրող գերմանացիների կըռաւտարութիւնները պերմանական բողոքական միսսիօնի յարաբերութեան մասին յէպի հայ լուսաւորչական եկեղեցին և մենք աշխարհը ենք այս հարցի վերաբերեալ առաջ բերել այն քաղաքականը, որոնք հակասում են միմեանց: Այդ է պարճաւոր, որ այնքան շուտ է սկզբից որոշ կարծիք կազմել, թէ որոնք են Հիլֆսբունդի ըողոր ձգտումները: Բայց հէնց այդ հակասութիւնների վերաբերմամբ կարելի է երկու ենթադրութիւններ անել, կամ Հիլֆսբունդի ինքը չըզիպէ հաստատ թէ որ պիտակի են նորա ձգտումները հայկական եկեղեցու վերաբերեալ, և այդ պարճաւորով նորա գործիչների կարծիքները ամեն քայլափոխում հակասում են միմեանց, և կամ՝ այդ հակասութիւնները լոկ նրելութեան են և այդպէս թուում են միայն կողմնակի մարդուն, որը չի ըմբռնած Հիլֆսբունդի գործիչների իսկական միտքը: Եթէ առաջի ենթադրութեան հետազօտութիւնից չեւորջ գանք բացասական պատասխանի, այսինքն, որ գերման ընկերութիւնը ինքը պարզ չէ ըմբռնում իր նպատակները (որ շուտ երեւակայելի բան է), այն ժամանակ այդպիսի քննութիւնը գրեթէ ապարդիւն է դառնում, որովհետեւ այդպիսի եզրակացութիւն մեզ համար ոչ մի շահեկանութիւն չի կարող

²⁶ Խօսքը, ի հարկէ, ամերիկական որքանոցների մասին է պարտել:

ձերկայացնել. այսօր-վաղը Հիլֆբուրնի՝ կարող է պարզել իւր ճշգրտութենէն: Իսկ եթէ մենք հասնենք Դրական պատասխանի, թէ «Օգնութեան միութիւնը» ընդհակառակը ունի շատ որոշ և պարզ նպատակներ իւր գործի մէջ, ապա պիտի ընդունել որ նկատած հակասութիւնները երևութական են: Այդ պատճառով, մեր ցանկութեան մէջ լուծել, այսպէս ասած, Հիլֆբուրնի՝ շաւանական պրոբլէմը», մենք կ'փորձենք քննել այս հարցը անմիջապէս երկրորդ ենթադրութեան տեսակէտից. կ'փորձենք ներշնչակել այդ հակասութիւնները մի աւելի ընդհանուր գաղափարի տակ: Սա—յաջորդ անգամ, ուր սկզբից ցոյց կ'տանք թէ որ կողմից և ինչ յարձակումներ են եղել Հիլֆբուրնի՝ վրայ և ինչպէս է նա պատասխանել:

(Շարունակելի)